

Angstaanjagend en groots

Een verkenning van sublieme natuurervaringen in vier delen

I

Over de zucht je in de wildernis te begeven

Ze dacht die middag weer gewoon aan het strand van de Costa del Sol te liggen. Maar ergens op haar wandeling volgde Mary-Anne Goossens het verkeerde riviertje. De volgende dag trok ze verder langs de oever, steeds dieper het ruige Spaanse binnenland in, steeds verder weg van badplaats Nerja waar ze een appartementje had geboekt. Achttien dagen later werd de 48-jarige Limburgse vrouw gevonden door drie wandelaars – verzwakt, maar helder. Eenmaal terug in Nederland deed ze op een heuse persconferentie verslag van haar wederwaardigheden.

Net als veel andere mensen volgde ik het nieuws in die julimaand van 2011 met grote belangstelling. De avonturen van Mary-Anne Goossens raakten een snaar. Wat had haar bezielde? Hoe had ze weten te overleven? Details werden uitgeplozen in kranten en televisieprogramma's; survival-experts becommentarieerden de wijsheid van haar handelswijze. Zonder kaart op pad gaan en twee dagen lang het verkeerde riviertje volgen, dat is natuurlijk niet slim. Maar verder had Mary-Anne verrassend doortastend gehandeld. Eenmaal bij de bron van het riviertje aangekomen besloot ze daar te blijven. Zo was ze verzekerd van schoon water. Om zich te beschermen tegen de koude nachten had ze gras en rozemarijn onder haar dunne zomerklere gestopt. Ruim twee weken bleef ze op die plek. Vooral haar mentale veerkracht dwong bewondering af. Ze was altijd 'blijven geloven in een goede afloop'. Ze was 'helemaal niet bang geweest'. Toen ze eindelijk wandelaars hoorde, blies ze op het fluitje dat ze bij zich had. 'Psychisch is ze heel sterk geweest', roemde haar vrienden, en de verzamelde pers zei het hen na.

Het avontuur van Mary-Anne Goossens roept bij mij onmiddellijk de vraag op wat ik zelf zou hebben gedaan. Er gaat een appèl van haar verhaal uit; je moet haast wel reageren, en je reactie zegt iets over wie je bent en waar je staat. Ik weet van mezelf dat ik de neiging heb tot verdwalen, dus ik zou waarschijnlijk veel eerder op mijn schreden zijn teruggekeerd. Maar stel dat ik grondig de weg kwijt was, dan zou ik zeker niet zijn blijven geloven in de goede afloop. Ik zou ook heus wel koel en verstandig hebben nagedacht over hoe ik mezelf het beste kon beschermen. Maar vooral 's nachts zou ik haast gek zijn geworden van angst. Veertien dagen niks, behalve jezelf steeds zwakker voelen worden! Horror.

Het bevreedt mij dat er geen spoor van angst is in het verhaal dat Mary-Anne aan de openbaarheid prijsgeeft. Het maakt haar tot een *flat character*, en ook tot een soort mythische heldin. De media pikten die mythische draad gretig op. *De Pers* sprak van de 'herrijzenis' van Mary-Anne Goossens en een tijd lang deed het gerucht de ronde dat RTL een reality-show rond haar belevenissen voorbereidde. Zo wordt een ervaring tot een spektakel.

Dat spektakel is niet waar het mij hier om gaat. Mij interesseert de transformatie die Mary-Anne onderging. Juni 2011 was zij nog een middelbare vrouw op vakantie. Maar in juli had zich iets

aan haar voltrokken. Ze was niet langer een exponent van het moderne verschijnsel 'westerse toerist', met al zijn boventonen van vertier en plezier, gegarandeerd door een infrastructuur die daar speciaal voor is opgetuigd. Tijdens haar tocht viel ze terug in de tijdloze en universele toestand van een mens alleen in de wildernis. Een vrouw die zich werkelijk rekenschap moet geven van haar omgeving, simpelweg om te overleven – een transformatie die ze met succes volbracht. En ik denk dat het die transformatie is die ons – in ieder geval mij – zo raakt in haar verhaal. Ik blijf hardnekkig denken: wat heeft ze nu eigenlijk echt ervaren in die achttien koude nachten onder de Spaanse sterrenhemel? Wat zou ik ervaren?

Op zo'n moment, in zo'n situatie, kom je in aanraking met het sublieme. Ik kan me althans niet anders voorstellen. Mary-Anne Goossens moet tijdens haar verblijf in de Spaanse wildernis van het sublieme hebben geproefd. Haar eigen stilte hieromtrent doet me niet terugschrikken voor deze speculatie. Over het sublieme praat je nu eenmaal niet zo makkelijk. Verderop zal ik het sublieme presenteren als een ingrijpende, dubbelzinnige, transformerende ervaring. Voor nu is de stelling van dit essay belangrijk: ik denk dat wij behoefte hebben aan sublieme natuurervaringen. Ons overgeorganiseerde Nederlandse landschap nodigt daar echter niet toe uit. En dat ervaren wij als een gemis.

Wildernis als initiatie

Mary-Anne was vermoedelijk niet naar het sublieme op zoek; het klinkt eerder alsof ze erop stuitte. Er zijn echter mensen die bewust sublieme natuurervaringen over zich af willen roepen. Laat me het type uittekenen: een jonge man, hooggestemd, eigenzinnig. Ietwat vol van het eigen gelijk misschien. In ieder geval wars van het materialisme, het luie comfort en het 'onechte' van de westerse samenleving. Deze jongeman verlangt ernaar zich staande te houden in de wildernis. Hij wil daar iets zoeken, bewijzen, ervaren. Hij beantwoordt aan een roep die – zo stel ik me voor – ook ten grondslag ligt aan de initiatierites die adolescenten uit andere culturen soms doorlopen voordat ze zich man mogen noemen. Het credo is dan: 'Overleef een tijdje buiten de muren van het dorp en laat zien dat je jezelf staande kunt houden. Je zult bang zijn, je zult pijn lijden. Verdraag het. Pas als je dit hebt doorstaan, weet je wat leven behelst en kun je gaan denken aan het stichten van een gezin.'

Ik weet het, er zijn grijzende mannen (en trouwens ook vrouwen) die welbewust de wildernis in trekken en daar zo ongeveer hun leven omheen bouwen. Toch is de archetypische wilderniszoeker voor mij een jonge man op de grens van volwassenheid. Toen ik zelf jaren geleden een grote reis maakte, ben ik een aantal van zulke jongens tegengekomen. Ze waren zachtmoedig en politiek bewust en hadden net een reis achter de rug door de Australische outback. Terwijl ik 's morgens mijn koffie dronk in de jeugdherberg kwamen zij terug van het vissen in open zee in een kayak. Hun vangst aten ze natuurlijk op. Onderwijl gaven ze elkaar tips, zoals reizigers doen, maar dan over de meest wilde plekken op aarde. Het Zuidereiland van Nieuw-Zeeland. De Zuidpool waar je, geloof het of niet, in het seizoen als timmerman aan de slag kunt om de mobiele Amerikaanse legerbasis weer op te bouwen. De woestijn van Mexico. En opvallend vaak noemden zij Alaska, de laatste 'wilde' staat van Amerika.

Het geval wil dat het verhaal van een jongeman van dit slag, Chris McCandless, heel precies is nagetrokken en geboekstaafd. Journalist Jon Krakauer schreef in 1996 een boek over hem, *Into the Wild*; Sean Penn verfilmde het in 2007 onder dezelfde titel. De feiten zijn snel verteld. Nadat hij met hoge cijfers is afgestudeerd, verlaat Chris zijn vertrouwde omgeving om te gaan zwerven. Chris

voldoet helemaal aan het signalement: vitaal, een vroege denkrimpel tussen de wenkbrauwen, een hoofd vol grote woorden. Hij heeft zijn geld weg, dumpst zijn oude auto ergens in Arizona, kayakt zonder vergunning, zonder ervaring en zonder helm de Coloradorivier af, springt op treinen, lift, sluit vriendschappen en verricht her en der hand- en spandiensten om in zijn onderhoud te voorzien. Twee jaar lang leidt hij dit leven, onderwijl mensen onderwijzend hoe zij zich laten 'vergiftigen' door de maatschappij. Zelf heeft hij een droom: een seizoen lang helemaal op zichzelf doorbrengen in Alaska, met weinig middelen, levend van wat de natuur hem geeft.

In de lente van 1992 laat McCandless zich afzetten bij het Stampede trail vlakbij Denali National Park in het binnenland van Alaska. Hij trekt in zijn eentje verder – met op zijn rug een visnet, ongeveer vijf kilo rijst, een geweer en een paar boeken. Chris steekt een riviertje over en stuit na een tijdje op een ontmantelde oude stadsbus waar hij zijn kamp opslaat. Temidden van de besneeuwde bergtoppen, de hoge hemel en de wilde dieren brengt hij zijn dagen door, levend op een dieet van rijst, planten, en klein wild. In zijn dagboek verhaalt hij hoe verbonden hij zich voelt met de natuur, hoe zuiver en groots het leven hier is. Hij boekstaaft sublieme momenten.

Maar niet alles is sereen en vredig. Hij beschrijft ook hoe hij op een dag een eland schiet, een gebeurtenis die aanleiding is tot een van de mooiste scènes in de film. Chris legt aan, het grote dier zakt door zijn poten, en het is aan Chris om het te villen. Snikkend haalt hij het hart uit het beest, zijn armen tot over de ellebogen in het bloed. De hompen vlees die hij uitsnijdt zijn te groot. Chris improviseert een rookoven die niet goed wil trekken. Hij weet de vliegen niet voor te blijven en het vlees bederft; zijn onkunde maakt dat de eland voor niets is gestorven en dat neemt hij zichzelf enorm kwalijk. Dit sjouwen met het kadaver, met de grote stille kop van de eland die kijkt en niet meer kijkt, is net zo goed een subliem moment als de meer voor de hand liggende episodes waarin Chris uitzinnig en met uitgespreide armen op zijn bus staat, of in de ruige natuur zijn haren schudt onder een geïmproviseerde douche. Dit is wat leven in de wildernis betekent. Het gaat jou te buiten. In u groter dan u.

Begin augustus besluit Chris terug te keren naar de bewoonde wereld. Dan merkt hij dat hij nóg een beginnersfout heeft gemaakt: het stroompje dat hij overstak voordat de sneeuw was gesmolten, is nu een woeste, bulderende rivier. Ondoorwaadbaar. Er zit niets anders op dan terug te keren naar de bus, en daar begint voor Chris het serieuze hongeriijden. De rijst is allang op, de dieren hebben zich teruggetrokken. Hij moet nu overleven op planten, die hij probeert te determineren met zijn veldgids. Waarschijnlijk eet hij een verkeerde soort. Hoe dan ook: hij wordt ziek, kan niet meer naar eten zoeken, en sterft ergens half augustus, na ruim honderd dagen in de wildernis. Twee weken later wordt hij gevonden.

Een grote stille ruimte

Aanvankelijk schreef Krakauer op basis van Chris' dagboeken en gesprekken met mensen die hem in zijn laatste jaren hadden gekend een artikel voor het tijdschrift *Outside*. Dat artikel vond zoveel weerklank dat Krakauer het uitwerkte tot een boek. Velen bleken iets te herkennen in die pelgrimstocht van een eenling die zich boven de middelmaat wil verheffen, en zich daartoe afkeert van comfort en voorspelbaarheid. De bus waarin McCandless stierf is inmiddels een pelgrimsoord, op internet woeden hele discussies over het precieze plantje waarmee Chris zichzelf mogelijk vergiftigde (de Eskimo-aardappel?), en debatteert men over hoe gemakkelijk of dom het is om je bij het determineren daarvan te vergissen. Krakauer kreeg brieven van doorgewinterde Alaskanen, die

hoofdschuddend reppen van McCandless onbenul om zo onvoorbereid de wildernis in te trekken. Een oude rot met een borreltje teveel op schrijft: “De afgelopen vijftien jaar ben ik hier aardig wat types zoals McCandless tegen het lijf gelopen. Steeds hetzelfde liedje: idealistische, energieke jongemannen die zichzelf overschatten, het land onderschatten, en zich moeilijkheden op de hals halen. (..) Zulke moedwillige onwetendheid ... komt neer op gebrek aan respect voor het land ... arrogantie ... het zoveelste voorbeeld van een slecht voorbereide, overmoedige knul die hier rondblundert en er een zootje van maakt omdat het hem aan de vereiste nederigheid ontbreekt.”

Dit mag zo zijn. Maar het oordeel is ook te hard, want eenzijdig. Het miskent het verlangen naar het Andere wat deze jongens drijft. Ik kan dat zeggen, want ik heb zo’n jongen in me. Ik voel dat hij de natuur in wil, alleen, om zich ermee te meten of om er in op te gaan – waarschijnlijk allebei. Om zijn vernuft te gebruiken en zijn uithoudingsvermogen te testen. Om ’s nachts te luisteren naar de geluiden van de wilde dieren en de wijde hemel boven zich te weten. Om af te wachten waar die grote stille ruimte om hem heen, die steeds meer een innerlijke ruimte wordt, zich mee gaat vullen. Om het universum in te ademen. Om deelgenoot te worden van het Sublieme. Zeg maar eens dat dit geen oprecht verlangen is! Sterker nog: wie dit verlangen niet af en toe in zichzelf voelt, is pas echt verloren.

Nederland nodigt niet tot dergelijke ervaringen uit. Ons landschap is daarvoor te getemd, te ontworpen. ‘Overall waar je kijkt / sta je in iemands gedachten’, dichtte Willem van Toorn al. En hoewel er vlak over de grens in de Ardennen nog wel wandelaars hopeloos verdwalen om uiteindelijk in de aarde te verzinken, zal dat in Nederland niet lukken. Wij hebben onze natuur goed in de houdgreep. Toegewijde professionals houden ons meest woeste natuurlijke element, de wilde zee, altijd met een schuin oog voor ons in de gaten. De golven klosten tegen de dijken rond de Randstad op een manier die buitenlanders de adem beneemt, en toch kunnen we behoorlijk gerust zijn, verzekeren zij ons. En dat is een grote prestatie, waarvoor erkentelijkheid past. Ik ben blij dat mijn doordeweekse gevoel er één van veiligheid is. Toch voel ik af en toe het verlangen naar een sublieme natuurervaring. Dat verlangen ketst af op ons landschap. En ik kan het niet helpen, maar dat geeft mij ook het idee dat er in mijn land wat ontbreekt.

//

Over de ontmoeting met het ontzagwekkende

Het is zaak om hier iets preciezer te beschrijven wat er dan zou missen in het Nederlandse landschap. Tot welke ervaring geeft onze natuur te weinig aanleiding? Ik heb dat tot nu toe losjes 'het sublieme' genoemd. In het alledaagse spraakgebruik staat het sublieme gewoonlijk voor iets dat buitengewoon mooi en geslaagd is - een jurk kan 'subliem' zijn - maar om die betekenis is het me hier niet te doen. Ik bedoel iets gevaarlijkers, iets dat filosofen hebben proberen te vangen met die term 'het sublieme'.

In de ideeëngeschiedenis heeft de term 'het sublieme' vanaf het begin duidelijk een dreigende bijklank. De eerste vermelding van het begrip is te vinden bij Pseudo-Longinus. 'De mens dient zich het overweldigende en oneindige voor te stellen, en zich zo boven het alledaagse en het puur nuttige van zijn bestaan te verheffen', schrijft hij in de eerste eeuw na Christus in *De sublimitate*. Overweldigend, hmm, mooi woord.

In 1674 vertaalde Nicolas Boileau *De sublimitate* in het Frans, maar het duurde nog een eeuw voordat de term echt wind onder de vleugels kreeg. Het achttiende-eeuwse Europa heeft op dat moment ruim honderd jaar Verlichtingsdenken achter de rug. In die tijdspanne is de rede er op uit geweest om al wat ons omringt in te voegen in een orde, een systeem. Deze inspanning was tegelijkertijd een belofte: met je verstand kun je de wetten van de schepping achterhalen – en als je die wetten kent, kun je ze gebruiken om de schepping naar je hand te zetten. Wat een roes moet dat zijn geweest! Niet langer overgeleverd zijn aan de natuur, maar haar doorgronden, en daarmee de sleutel in handen krijgen om haar te voegen naar jouw behoeften en wensen! Zo werd het onbekende gestaag in het gelid gedrongen door de ratio. De strak ontworpen en in toom gehouden tuinen van Versailles zijn een helder zinnebeeld voor deze omgang met de natuur. Zie, de soeverein kan zelfs de natuur zijn wil opleggen!

Maar zodra de natuur getemd was tot een geometrisch landschap begon het ook te kriebelen. Men begon een bepaalde sensatie te missen - en anders te waarderen. Voor die ervaring gebruikten de denkers van deze tijd de term 'het sublieme'. Vanaf dit moment komt het sublieme te staan voor de dubbelhartige ervaring die je kunt hebben naar aanleiding van iets buiten jou, iets dat duidelijk anders, groter, is dan jijzelf. Iets dat jou overweldigt. Wat je verrukt, maar ook angst inboezemt. Denk donder, bliksem, vulkanen. Stormen, neerstortende watervallen, woeste zeeën. Het standaardvoorbeeld van een sublieme ervaring is het gevoel dat je krijgt als je in je eentje op een hoge bergtop naar beneden kijkt. Daar sta je, je gemoed zwelt: wat is het hier mooi en groots! Maar je voelt ook de diepte trekken. Je beseft hoe nietig en kwetsbaar je bent. Als je valt, dan ... Rillingen – van verrukking, van angst? – trekken over je ruggegraat. Juist die zoete dreiging maakt op een of andere manier dat je je heel levend voelt. Je ervaart het sublieme. En dat is een *interessant* gevoel, waar je later naar terugverlangt, waarnaar je bewust op zoek kunt gaan.

Dat blijkt ook uit de daadwerkelijke omgang met het hooggebergte. Van oudsher vermeden Europeanen de Alpen zoveel mogelijk; die gevaarlijke, woeste rotsen ervoeren zij als 'een puist op de aardkost'. Na 1770 worden de bergen opeens een reisdoel in zichzelf - een plek met een geheel eigen schoonheid. Een plek ook waar je iets belangrijks en waarachtigs kunt ervaren. Dat wil zeggen: als je een ziel hebt die daar gevoelig voor is. Als je romantisch bent aangelegd.

De angst van een mensendier

De term 'het sublieme' kwam zoals gezegd op in de tweede helft van de achttiende eeuw, aan de vooravond van de Romantiek. Edmund Burke en Immanuel Kant zijn de filosofen die het vaakst rond dit begrip aangehaald worden. Hoewel beide kinderen van hun tijd, verschilt hun denkwijze op een heel interessante manier.

Kant beschrijft het sublieme in zijn *Kritik der Urteilskraft* (1790) als die kenmerkende mengeling van plezier en onbehagen. Ook voor Kants analyse waren de ervaringen van alpinisten het concrete vertrekpunt, maar al snel krijgt het angstaanjagende bij hem een esthetische dimensie. Kunstenaars, zo denkt Kant, zijn meesters in de omgang met de zaken in ons bestaan die ons angst inboezemen. Een kunstenaar heeft het vermogen om dat aantrekkelijke, maar overweldigende Andere wat ons dreigt te overspoelen in een vorm gieten. En uiteindelijk gaat het de rationalist Kant om dit (volgens hem verstandelijke) vermogen. Doordat kunstenaars erin slagen het Andere een beheerste vorm op te leggen, kunnen wij het Andere ervaren. Dus door het Andere in eenzelfde beweging op te roepen en op afstand te stellen, maken kunstenaars het Andere toegankelijk voor de burgerij. Zo verwerven kunstenaars, als het ware namens het mensdom, innerlijke vrijheid ten opzichte van wat ons in de stoffelijke wereld angst inboezemt. De (kunstzinnige) ratio kan mensen vrijwaren van de doodsangst van het stoffelijke lichaam. Dit is voor Kant uiteindelijk de functie van de kunst.

Kant is natuurlijk een filosofische reus, waardoor die link tussen het sublieme en de esthetica tot op de dag van vandaag heel sterk is gebleven. Het begrip duikt nog steeds voornamelijk op in het vocabulaire van mensen die kunst willen duiden. Toch voel ik me minder aangetrokken tot deze opvatting van het sublieme. Dat is omdat ik de geruststelling van Kant niet meer kan geloven. Ik ben van na Darwin; ik voel me een mensendier. Lichaam en geest zijn voor mij niet twee aparte entiteiten die toevallig in dit ondermaanse leven zijn samengevoegd. Ze zijn onlosmakelijk verbonden - samen ontstaan en samen geëvolueerd. De rede is belangrijk en definieert mij ook, maar overstijgt niet wat ik ten diepste *ben*, namelijk: een stoffelijk lichaam. Ik zie dan ook niet hoe de rede mij kan behoeden voor doodsangst. Integendeel: door mijn rede te gebruiken, besef ik juist dat ik sterfelijk ben. Goede kunst kan een expressie zijn van die angst, en in die zin troosten. Maar ze kan die angst niet overstijgen, zoals Kant het voorstelt.

Voor mij is het dan ook niet zo dat het sublieme vooral te ervaren valt in, of via, de kunsten. Het sublieme doet zich ook - *juist* - in de wildernis voor. Je bent door de scheur in het weefsel van alledag gekropen, de wereld van de pure materialiteit in. Opeens voel je hoe groots de wereld is, en hoe kwetsbaar jij bent. Je beseft ten volle dat je leeft. En al ga je nog zo slim en omzichtig te werk, al laat je je rede op toptoeren draaien, er is geen garantie dat je deze situatie overleeft. Mary-Anne Goossens was het wel gegeven, Chris McCandless niet. Dom handelen verkleint je kansen aanzienlijk, maar ook een verstandig, doortastend, onderlegd persoon kan pech hebben en bezwijken in de wildernis. Uiteindelijk is het niet aan jou. Jij hebt namelijk *au fond* de macht niet. En dat besef is een subliem besef.

Grootseid zonder vangnet

Die ervaring van grootseid zonder vangnet is wat ik met het begrip 'het sublieme' probeer te raken. Vandaar dat ik me meer aangetrokken voel tot de duiding van het sublieme die een andere

achttiende eeuwse filosoof van het begrip gaf: Edmund Burke. Deze Ier maakt in zijn *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful* uit 1757 een interessant onderscheid tussen 'het sublieme' en 'het schone'. Schoonheid en het sublieme zijn voor Burke twee totaal verschillende domeinen, waaraan volgens hem ook verschillende gevoelens en lichamelijke processen ten grondslag liggen. En precies dat denken vanuit emoties en fysieke reacties vind ik, als zelfverklaard mensendier, interessant.

Het schone is voor Burke het welgevormde dat het oog pleziert. 'Schoonheid brengt je tot rust en geeft je de indruk dat Gods wereld ordelijk en goed is', zo stelt hij. Het sublieme daarentegen is het overweldigende dat jou zou kunnen vernietigen. Waar schoonheid ontspant, doet het sublieme je spieren samentrekken. Je voelt angst, en dat wijst op een zucht naar zelfbehoud.

Burke postuleert dus twee domeinen die worden beheerst door twee totaal verschillende 'passies' (tegenwoordig zou je spreken van emoties). De vredige passie voor het schone draait rond je omgang met wat jou omringt. Hoe mooier iets of iemand is, hoe minder onverschillig je ertegenover staat en hoe meer harmonie je met dat andere ervaart. Het ultieme ideaal is hier het ervaren van de schoonheid en de orde van de hele schepping; niet voor niets betekent het Griekse woord 'kosmos' zowel orde als schoonheid.

Hoe anders werkt het in het domein van het sublieme! Daar is zelfbehoud de cruciale passie, stelt Burke, en de sensaties zijn hier te plaatsen op een continuüm tussen pijn en verrukking. Pijn en verrukking liggen dus in elkaars verlengde; dat is een radicale stellingname, een ware breuk in de ideeëngeschiedenis. Wil je het sublieme werkelijk ervaren, aldus Burke, dan begeef je je op een terrein waar je geestelijke of fysieke pijn riskeert - en wel in die mate dat jouw drang tot zelfbehoud zal worden aangesproken. Dit is ten diepste een eenzaam avontuur. Het gaat om *jouw* voortbestaan. Dus waar schoonheid staat voor liefde, communicatie en (kosmische) harmonie, staat het sublieme voor een antisociale trek in mensen: het besef dat je sommige belangrijke ervaringen *niet* kunt delen, omdat die via jouw lichaam verlopen. Woorden kunnen die ervaring eventueel wel aanduiden en daarmee in het sociale domein trekken, net zoals kunst dat kan. Maar de ervaring zelf vindt buiten het sociale domein plaats. Die ervaring gaat aan woorden vooraf en is daar nooit helemaal in te vangen. Je kunt er eigenlijk niet goed over spreken. Ziedaar de onmiskenbaar mystieke trek van het sublieme.

Ik begrijp Burke als volgt: een sublieme ervaring is een verrukkelijke, in potentie transformerende ervaring die jou de enormiteit doet voelen van het bestaan waar jij deel van uit maakt. Het is tegelijkertijd een oncomfortabele ervaring, omdat zij alleen toegankelijk is vanuit een persoonlijk doorvoeld besef van kwetsbaarheid en sterfelijkheid. Ondanks deze pijnlijke trek van het sublieme zijn bepaalde groepen mensen naar dergelijke ervaringen op zoek. Dit verlangen naar het sublieme staat voor mij, anno nu, voor het zoeken naar een grenservaring in een (al te) gecontroleerde wereld. Voor het besef dat we ons niet alles kunnen toe-eigenen. Het Andere is simpelweg niet helemaal weg te plannen. De zucht naar het sublieme erkent dit, en zoekt daarom naar een *reset* van het veilige, comfortabele, maar gedempte bestaan als burger.

Zo bezien ligt het voor de hand om te denken dat juist de wildernis je die reset kan bieden. Wildernis onttrekt zich immers haast per definitie aan onze arrangementen.

Wat wildernis mag heten

De gedachte dat wildernis samenvalt met het gevaarlijke Andere is nog toegankelijker voor een Amerikaanse adolescent als Chris McCandless dan voor ons, hier in Nederland. Waar wij in onze beleving van de natuur vooral gevormd zijn door een vriendelijke sociaal-democratische natuuronderrichter als Jac. P. Thijsse, kunnen zij bogen op een traditie van woeste wildernisdenkers en -schrijvers, die begint met Henry David Thoreau en via Jack London en John Muir doorloopt naar hedendaagse ideologen van de wildernis als Jack Turner en Gary Snyder. Hun cultuur geeft hen bovendien de taal, het vocabulaire, om in hooggestemde termen over de wildernis te praten. Voor deze Amerikanen is de wildernis haast een morele categorie: die van het onbedorvene, het van nature goede. McCandless logde dus in op een gevestigde traditie; hij had de boeken van Thoreau en London letterlijk in zijn rugzak, naast die zak met rijst. Hij las wat hij kon verlangen van het Amerikaanse landschap, en dat vormde zijn verwachtingen.

De Nederlandse wildernis is daarmee vergeleken een idee. Zelfs onze wildernis is een gedachte, een plan. Zo kun je in een hut uitkijken over de Oostvaardersplassen, een 'wild' gebied waar niets doen de managementfilosofie is en grote grazers na een strenge winter dus op natuurlijke wijze wegwijnen. Kijken naar ontworpen wildernis op een stuk land dat we hebben veroverd op de woeste zee: de ironie is niet te missen. Zoals Kester Freriks opmerkt: 'Een eeuw geleden diende het ontginnen van wildernis de beschaving. Nu staat het schéppen van wildernis gelijk aan beschaving.' Het getuigt politiek-bestuurlijk gezien van een nogal wiebelige omgang met het landschap. Maar typisch Nederlands is óók dat het kan – en dat we het doen. Omdat we iets vóór ons zien. Omdat we van gedachten durven veranderen. En hoe gekunsteld die plassen ook zijn, er spelen zich toch maar mooi rauwe, natuurlijke taferelen af.

Het helpt wellicht dat de grond waarop de meesten van ons wonen maar net is komen aanslibben. Daardoor zitten wij niet zo vast aan het idee dat wildernis 'oude' natuur is; natuur die al sinds mensenheugenis bestaat en al die eeuwen maagdelijk, onbezoedeld is gebleven. (Dat wil zeggen: totdat die aantrekkelijke vitale jongeling komt, die haar schoonheid opmerkt en toont dat hij haar waard is door haar doornenstruiken te trotseren ... waarop zij hem toelaat en hem dingen doet ervaren die hem in vervoering brengen en hem voor altijd bij zullen blijven ... - ligt het aan mij of zit er een duidelijk seksueel geurtje aan de manier waarop Amerikaanse wilderniszoekers de natuur benaderen?).

In de traditionele, 'Amerikaanse' betekenis staat 'wildernis' voor natuur die nog niet door mensenhanden is beïnvloed of gevormd. Zo bezien is wildernis iets wat je conserveert – en dat doe je door er van af te blijven. En die opvatting kent net zo goed haar ironie. Die ironie toont zich bijvoorbeeld in het werk van de Amerikaanse gids, klimmer, filosoof en schrijver Jack Turner. Turners essays zijn een hartstochtelijk pleidooi voor wildernis als onberoerde plek, een plek los van elke menselijke inmenging, waar het leven zijn juiste loop neemt en zijn natuurlijke harmonie vindt. Die plek wordt een vluchtoord waar zoekende mensen een bepaald soort 'waarachtige', sublieme ervaringen kunnen opdoen. Een plek waar ze in contact kunt komen met 'de echte wereld'.

Je voelt Turners passie, en je voelt zijn oprechte bekommernis dat al die getemde, in cultuur gebrachte gronden een bepaald soort ervaring schaarser maken. Zijn pleidooi is mij sympathiek, maar er zitten ook rare kantjes aan. Om te beginnen heeft zijn omschrijving iets vijandigs: 'mijn wildernis is een plekje zonder jullie'. En dan is er die ironie, die Turner overigens zelf ook wel ziet:

hoe kun je nu wildernis ervaren als je er eigenlijk niet kunt zijn? Want waar jij bent, is volgens deze definitie immers direct geen echte wildernis meer. Zulke wildernis is een droomplek, een fantasie.

Talent voor het sublieme

In feite klinkt Turner sublieme ervaringen één op één vast aan de wildernis. Alsof bepaalde ervaringen – ervaringen die ik subliem noem – zich uitsluitend en alleen in een bepaalde omgeving kunnen voordoen. Alsof ze alleen daar wortel kunnen schieten. En alsof die klasse van ervaringen voorgoed verloren zal gaan zodra de laatste echte wildernis ontgonnen is. Dit is onmiskenbaar de angst van Turner, en van vele Amerikaanse wildernisdenkers met hem. Maar is die angst terecht?

Ik denk dat die band tussen wildernis en het sublieme losser is - minder het karakter van een wetmatigheid heeft - dan Turner het doet voorkomen. Dat blijkt al een beetje uit het negatief, dus uit het feit dat sommige mensen zelfs in de meest woeste natuur *geen* sublieme ervaringen opdoen. Zet hen in de toendra, een regenwoud of een polder bij nacht, en ze willen vooral naar huis. 'De natuur is mooi, maar je moet er wel wat te drinken bij hebben', zoals een vriend van mij de dichter Kloos pleegt te parafaseren. Mensen als hij lijken simpelweg het talent te ontberen om zich open te stellen voor de natuur. Ze zijn 'blind voor de natuur', in de woorden van de Britse schrijver John Fowles. Die gevoeligheid voor het sublieme in de natuur is kennelijk iets waar je meer of minder aanleg voor kunt hebben; een soort vermogen, vergelijkbaar met muzikaliteit. Zelf erkent Turner met zoveel woorden dat een dergelijke gevoeligheid ook gedurende een mensenleven kan veranderen. Als jongeling vond hij althans niet de glorie in de natuur die hij er nu in ontwaart, schrijft hij terloops. Met andere woorden: plaats mij op een plek in de woeste natuur die jou tot tranen toe roert, en de kans bestaat dat het mij niets doet. Er is geen garantie dat een bepaald wild landschap bij iedereen in elke levensfase een sublieme ervaring oproept.

Deze filosofische kanttekening over de relatie tussen omgeving en ervaring maakt de zaak van natuurbeheerders er niet gemakkelijker op. Stel dat het al lukt om beleidsmakers te overtuigen van het belang van die persoonlijke, half mystieke, 'sublieme' ervaringen, waar wél wat stukjes wilde natuur voor nodig zijn (ofwel: grond waar anderen van af moeten blijven, ondanks eventueel economisch potentieel). Dan nog is er geen garantie dat deze vrijgestelde publieke grond die belangrijke ervaringen ook levert aan de belastingbetaler. Sommige burgers zullen vermoedelijk onbewogen blijven. Waarmee 'wildernis' vergelijkbaar wordt met de opera die dankzij overheidssteun kan blijven bestaan, en waarmee de vogelkijkhut bij de Oostvaardersplassen doet denken aan de gesubsidieerde theaterstoelen waarop de culturele elite neerstrijkt. Het pleidooi is bekend: 'Overheid, houd dit in stand, want wij maken hier zulke mooie dingen mee! Dit zijn de ervaringen die ons leven kleur en diepte geven!' Versta me goed: zelf ben ik hartstochtelijk de mening toegedaan dat het in het leven om dergelijke ervaringen draait. Maar hoe overtuigend is het als argument voor mensen die zo'n ervaring op dezelfde plek niet hebben? Zij zullen jou moeten geloven. En zij zullen het jou vervolgens ook nog moeten gunnen. Maatschappelijk gezien geen eenvoudig verhaal.

Het angstaanjagende

Hoewel wildernis dus een geliefde en beproefde poort naar een sublieme ervaring is gebleken, is er geen garantie dat het sublieme zich aan elke wildernisganger zal voltrekken. Sommige mensen blijven hun leven lang wachten bij de poort, wist Kafka al. Dat gegeven maakt het pleidooi

van wildernisfans voor actieve bescherming van wildernis onmiskenbaar problematischer. Maar als de relatie tussen wildernis en sublieme ervaringen lossier is dan mensen als Jack Turner het doen voorkomen, is dat ook goed nieuws. Sublieme ervaringen hoeven dan ook niet afhankelijk te zijn van die schaarse, o zo schaarse wildernis in onversneden vorm. Het sublieme blijkt eerst en vooral een ervaring, een ervaring waar je bovendien al dan niet gevoelig voor kunt zijn. De getalenteerden onder ons kunnen misschien al sublieme ervaringen opdoen in een béétje wildernis.

Dat is precies wat Bram van de Klundert zich tot doel heeft gesteld. Van de Klundert, programmamanager Nederland bij het Wereld Natuur Fonds en een fervent vogelaar, verhaalt in *Expeditie Wildernis* over zijn ‘ervaringen met het sublieme in de Nederlandse natuur’ (de ondertitel van zijn boek). Om die ervaringen over zich af te roepen, moet Van de Klundert wel zijn best doen. Ook hij weet natuurlijk dat het sublieme een geheimzinnige maar cruciale relatie onderhoudt met dreiging. En, om met Bram van de Klundert te spreken: “Het angstaanjagende heeft in Nederland wel een heel kleine plek gekregen.” Maar Van de Klundert heeft een troef: een netwerk om jaloers op te zijn. Hij zet zijn contacten met officiële natuurbeheerders in en laat zich welbewust afzetten bij de wildste natuurgebieden van Nederland, waar hij zich inspent om een week lang niemand tegen te komen. Zo verblijft hij in wat hij ‘de achterkant van Nederland’ noemt: op Tiengemeten, de Millingerwaard, Schiermonnikoog, de Weerribben, en nog zes andere plukjes Nederlandse wildernis. Hij lijdt kou, zijn gedachten dwalen geregeld af, en hij betwijfelt of hij wel kan zeggen dat hij zich in de wildernis begeeft als hij zo goed de snelweg kan horen en ‘s avonds nog steeds de gloed ziet die van de kassen afkomt. Toch rapporteert hij sublieme momenten. Die lijken vooral te schuilen – niet zozeer in de stilte, als wel in verstilling. In samenvallen met dat wat is. In opgaan in de omgeving. Dat is iets waar je talent voor kunt hebben, maar wat je ook kunt ontwikkelen. Bijvoorbeeld door te mediteren, zoals Van de Klundert niet nalaat te benadrukken.

Ik denk dat ik weet waarnaar Van de Klundert op zoek is, en ik heb dat nooit mooier verwoord gezien dan in een gedicht van Zuid-Afrikaanse Elisabeth Eybers, getiteld *Uitsig op die kaai*. Hier de slotstrofen:

Ek mis myself steeds minder

Ek bedoel as steeds meer buitedinge

my gaan boei dan sintels van inwendige gevoel

tintel dit of ek selfafstotend groei.

Vermindering neem waarneembaar toe.

Ek hoop om te voldoen aan omgekeerde bloei

en leeg te loop om vol te loop met

wat vanuit hierbuite binnevloei.

Van de Klundert en Turner pleiten ieder op hun eigen wijze voor het koesteren van een bepaald soort 'buiten' dat naar binnen kan vloeien. En beiden vinden zij die voeding voor hun mystieke lichaam in de wildernis. Zij delen de overtuiging dat wildernis cruciaal is om hun spirituele dorst te lessen - hoe anders van aard de Nederlandse en Amerikaanse wildernis feitelijk ook zijn.

III

Waarin de filosofische tussenstand wordt opgemaakt

Voor professionele landschapsbeheerders zullen deze bespiegelingen wellicht meer vragen oproepen dan beantwoorden. Want wat is er nu gezegd? Reële wildernis doet zich voor tussen twee ironische verdwijnpunten: dat van de 'ontworpen wildernis' en dat van een 'wildernis vrij van de smet van mensendieren'. Die twee uitersten laten in de praktijk een enorme zone open, een zone die toestaat om zowel een oerbos als een volkstuin waaruit je het kweekgras maar niet weg kunt krijgen te bestempelen als een vorm van wildernis. Zelfs een ziekenhuis waar resistente bacteriën hun slag slaan is zo beschouwd wild gebied!

Voor beleidsmakers is zo'n ruim, tolerant begrip van wildernis weinig bruikbaar, realiseer ik me. Maar het faciliteren van beleidsmakers is hier ook niet het doel. Laat het nu genoeg zijn om te stellen dat de wildernis een fysieke plek is waar natuurlijke processen zich voltrekken volgens hun eigen wetten en principes, een plek waar zij hun eigen ritme en loop volgen. Een plek waar je als mens te gast bent.

En het sublieme, wat is dat nu? Een ervaring, ben ik geneigd om te zeggen. Een ervaring van iets dat groots is en mooi, maar ook dreigend en ontembaar. De ervaring zelf is notoir moeilijk te omschrijven (daar heb je die mystieke trek weer). Dat kan lastig zijn in het publieke debat, maar diskwalificeert in mijn ogen de ervaring zelf niet – integendeel. Om Friedrich Nietzsche te citeren: "Onze echte belevenissen zijn allerminst praatziek. Ze kunnen zich niet eens uitspreken, ook al zouden ze dat willen. Dat komt omdat het hun aan woorden ontbreekt." En die echte belevenis die je kunt opdoen in de wildernis is op zichzelf helder in zijn betekenis: het is een ervaring die jou op je plaats zet. Die duidelijk maakt dat er een grens is aan wat jij, klein sterfelijk stoffelijk mensje, vermag. En die juist daardoor, hoe paradoxaal dat ook klinkt, een ongekende ruimte biedt.

Een ervaring van 'iets', schreef ik zojuist. Het sublieme is dus niet *louter* een innerlijk avontuur. Als je verlangt 'vol te lopen met wat vanuit hierbuite binnenvloei', dan moet er wel een buiten *zijn*. Er is dus ook iets externs nodig dat die sublieme ervaring opwekt. Wildernis leent zich bij uitstek voor het opwekken van sublieme ervaringen, vanwege het grote en woeste ervan, het overgeleverd zijn aan natuurlijke elementen. Een verblijf in ware wildernis maakt dat naar buiten vloeien bijna onvermijdelijk. Kunst kan dat ook teweegbrengen. Maar dat neemt allemaal niet weg dat het sublieme zich in jou voltrekt. Jij toont je ontvankelijk (of niet).

Als je een sublieme ervaring zoekt, vraagt dat een eigenaardige inspanning om tot de juiste gemoedsgesteldheid te komen - een stemming waarin het sublieme zich aan je kan voordoen. Struinen door weerspannige natuur, blootgesteld aan de elementen, is een krachtig en beproefd recept om die stemming over jezelf af te roepen. Maar voor iemand met aanleg kan zelfs de observatie van een spinnenweb aanleiding geven tot een sublieme ervaring. Kijk, die spin heeft haar web geweven in de hoek van dat bushokje, bij de tl-bak waar de vliegen op af komen! En opeens klapt het blikveld om. Je vloeit naar buiten. Jij bent die spin; jij bent die vlieg. De spin in jou weeft webben op instinct; de vlieg in jou zit er maar mooi in vastgeplakt.

Het sublieme speelt zich voornamelijk af in *the eye of the beholder*. Maar een sublieme ervaring is onvermijdelijk gehecht aan een concrete plek. Het gegeven dat veel integere denkers en voelers hun sublieme ervaringen eerst en vooral opdoen (en hebben opgedaan) in een wilde omgeving, zie ik als een appèl aan landbestuurders. Wildernis blijkt een belangrijke poort naar het sublieme. Daar, in die omgeving, komt ons gevoel voor het sublieme gemakkelijk tot bloei. Zorg dus voor wildernis. Opdat sublieme ervaringen toegankelijk blijven.

IV

Waarin een kruidentuintje wordt aangelegd

De traditie wijst wildernis aan als een voor de hand liggende biotoop voor het sublieme. Dat zie ik als een argument om wildernis te beschermen. Die waardering van wildernis hoeft nochtans niet onze ogen te sluiten voor het feit dat sublieme natuurervaringen ook buiten bewust onbeheerde gebieden hun kop kunnen opsteken. Zeker als de wildernis je gevoel voor het sublieme al een beetje heeft wakkergekust, kun je ook in de stad op het sublieme stuiten. Wat zich in het klein voordoet, herken je gewoonweg eerder als je het ooit al in het groot hebt ervaren.

Kijkend naar de stadslandbouw die nu zo sterk opkomt, denk ik stiekem: 'Door de natuur bewust in de stad te trekken, maken de aanhangers van deze beweging zich ontvankelijk voor sublieme ervaringen. En als zo'n sublieme ervaring zich voltrekt, dan zal die zich achteraf misschien wel aan hen voordoen als de kern van hun project. Alsof zij de lokroep van het sublieme hoorden, maar haar nog niet goed verstonden.' Dat is nogal een claim, realiseer ik me. Ik zal ook maar gelijk toegeven dat de relatie tussen het sublieme en stadslandbouw een stuk diffuser en speculatiever is dan die tussen het sublieme en wildernis. Toch wil ik hier een lans breken voor dit idee.

Stadslandbouw, dat is voedsel verbouwen in (en direct om) de stad. Zo geformuleerd is stadslandbouw natuurlijk al zo oud als steden zelf. Maar sinds het tijdperk van industrialisering zijn boeren steeds meer op afstand komen te staan van stedelingen. Het verhaal is bekend: technologie, betere infrastructuur en het rationaliseren van productieprocessen maken het lonend om op grote arealen ver weg van de consument groenten te verbouwen en productiedieren te houden. Boeren zijn gespecialiseerde ondernemers geworden wiens taak het is om de 'hongerige stad' te voeden. Dat hebben zij boven verwachting goed en efficiënt gedaan; de westerse wereld kan eten en eten, groeien en groeien. Wij stedelingen vertrouwen erop dat het voedsel wel naar ons toe komt. Onze taak is het om te smullen.

Verbinding met je voedsel

Dit industriële arrangement heeft tot gevolg dat de herkomst van ons voedsel onduidelijk is. Dat wil zeggen: tenzij we ons echt inspannen om daar achter te komen. Er zijn mensen die dat doen door in de winkel daadwerkelijk codes op eieren te ontcijferen en streekmarkten af te struinen op zoek naar worstjes gemaakt van Bella het Blijde Varken. Maar zo'n inspanning is niet de norm, integendeel: zij gaat in tegen de logica van het dominante voedselsysteem. Dat systeem roept ons in feite op om de professionals hun werk maar te laten doen. Vakmensen zoeken wereldwijd naar de meest kostenefficiënte plekken om jouw voedsel te produceren, en jij krijgt veilig eten voor een scherpe prijs.

De meeste stedelingen lijken dit een goede deal te vinden. Toch is er een groeiende, welbespraakte groep die onbehagen rapporteert. Deze mensen missen verbinding met hun voedsel, of zij missen verbinding met de natuur - misschien missen zij wel allebei. En zij laten het niet bij het ventileren van hun onbehagen. Zij spannen zich in om werkelijk een alternatief te creëren.

Aard en organisatie van deze initiatieven zijn behoorlijk heterogeen. Soms is het de ambitie om een wereldwijde beweging te bewerkstelligen, zoals de Transition Towns-beweging, die begon in Ierland maar inmiddels overal actieve groepen heeft (waarvan 83 in Nederland, aldus de website).

Inzet van deze beweging is om minder afhankelijk te worden van olie – en dat doe je ook door voedsel uit je eigen buurt te eten; voedsel dus waar niet veel kilometers voor hoeven te worden afgelegd.

Guerilla-gardening is nog zo'n internationaal fenomeen. Het doel is hier om plantjes te poten waar dat officieel niet mag. Dat kan klein (door een stokroos tegen een stadsboom te laten groeien) of groot (wild tuinieren op de verlaten landingsbaan van vliegveld Tempelhof middenin Berlijn). De in Londen wonende Richard Reynolds is op dit moment de grote naam van deze beweging, maar de eerste Green Guerillera was Liz Christy, die al in 1973 *seed bombs* over de hekken van ontoegankelijke, braak liggende kavels in Manhattan gooide. Zaadbommen zijn inmiddels een hit; op internet kun je tal van recepten voor een geschikt mengsel van zaad, klei en compost vinden waarmee je je eigen 'blombardement' kunt starten. Ook in Nederland zijn heel wat guerilla gardeners actief. Om voedsel is het hen niet in de eerste plaats te doen. Zeker, zij zaaien eetbare planten, maar net zo goed klaprozen en margrietten. Zelf zien zij wat zij doen als een vorm van politiek tuinieren, als een manier om tot een groenere stad te komen.

Veel andere initiatieven richten zich wel uitdrukkelijk op het verbouwen van eten. Neem de Haarlemse dakboerin, die onderzoekt hoe je op daken van bedrijven, restaurants en scholen biologische groenten en vruchten zou kunnen verbouwen, die dan beneden in de kantine worden opgegeten. Neem 'Uit je eigen stad', een initiatief van drie Rotterdammers die op verlaten industrieterreinen, kantoordaken en in voormalige showrooms groenten en kleinfruit willen verbouwen. Plan is om ook kweekvis en kip (en dus ei) aan te gaan bieden. Dit alles te financieren via crowdfunding. Ook SPIN-farming (Small Plot INTensive farming), waarbij mobiele tuinders in verschillende stadstuinen groenten verbouwen, is inmiddels een begrip geworden. De tuinders trekken per bakfiets van privétuin naar privétuin; eigenaren laten hen voor niets of voor een klein deel van de oogst hun gang gaan. Ontwerper Nienke Sybrandy zet in op kantoorteelt. Op je bureau kun je prima tomaten en sla kweken, oppert zij. Ga maar na: je bent er verzekerd van een constante temperatuur en lichttoevoer, en al die zoemende apparaten geven lekker veel warmte af. Tussen het werken door een beetje tuinieren is nog goed voor de onderlinge contacten ook.

Ook in mijn eigen stad, Utrecht, gebeurt van alles. Zo heeft twintiger Emma Roelvink de eetbare planten in de Utrechtse parken, perken en bermten in kaart gebracht. Op haar website is te zien waar iets eetbaars groeit, in welk seizoen je kunt oogsten, en hoe je je oogst zou kunnen verwerken. Een paar straten van mijn huis blijf ik zoete kers te kunnen plukken (lekker bij ijs, suggereert de site). De website is inmiddels behoorlijk gegroeid: je treft er nu 8000 plukplekken in veel verschillende Nederlandse steden. Roelvink geeft de bekende politieke motivatie voor haar dadendrang: voor eten dat je plukt in je buurt is niet één voedselkilometer afgelegd.

Op een zondagmiddag ga ik kijken bij het project Werklandschap EET. De voortrekkers daarvan hebben bij Rotsoord, een verloren stukje Utrecht dat wacht op herinrichting, enkele provisorische schuurtjes neergezet waar pesto wordt gestampt, briketten worden geperst van oud papier, en vooral: waar zij bezoekers kunnen vertellen over hun plannen en dromen. Je kunt er voor een symbolisch bedrag stekjes kopen van eetbare planten, met het verzoek om ze ergens te planten in de openbare ruimte. Ik neem een courgetteplantje mee en graaf dezelfde avond bij het licht van de straatlantaarn een gat in het plantsoen aan de overkant van mijn huis. Ik kijk om me heen (ga ik betrap worden?) stamp de aarde aan rond het dunne stengeltje en wijd wat brandnetels om het

plantje meer ruimte te geven. Ik heb er lol in; mijn kleine guerilladaad gloeit nog dagen bij me na. Geregeld ga ik even kijken hoe het met mijn stekje staat. Zonder dat ik verwacht straks daadwerkelijk courgettes te kunnen oogsten (daarvoor laten teveel burens hun honden uit), is er toch iets veranderd. Ik heb een geheimpje. Ik zorg voor iets in mijn buurt en er steekt nog een idee achter ook.

Praten met de gemeenteambtenaar

Het politieke verhaal rond stadslandbouw is niet zo moeilijk te vertellen. Dat doen de initiatiefnemers zelf wel, in geuren en kleuren. Een stuk lastiger is het om stadslandbouw met het sublieme te verbinden - en dat had ik mezelf hier ten doel gesteld. Op het eerste gezicht staan deze stadslandbouwers juist ver van het sublieme af. Ze lijken in niets op het archetype van de jongeling die in de wildernis het sublieme zoekt. Dat was zoals gezegd een stoere *loner*, een buitenmens. De typische stadslandbouwer heeft daarentegen opvallend vaak een kunst- of designopleiding achter de rug, is sinds zijn studie in de stad blijven hangen, houdt van ideeën en begeeft zich graag in een gezelschap van gelijkgestemden. Dit zijn ook geen adolescenten meer, maar volwassenen die toe zijn aan het stichten van een gezinnetje (of dat al hebben gedaan). Zij willen een alternatief bieden, maar plaatsen zich tegelijk ferm in de maatschappij. Ze schrikken er zelfs niet voor terug om voor het realiseren van hun idealen met de gemeenteambtenaar te gaan praten! Heel ander spul dus.

Er is nog een belangrijker verschil met wilderniszoekers. Hoewel stadslandbouwers graag en veel over hun motieven praten, komt het woord 'subliem' niet in hun vocabulaire voor. Zelf zeggen ze dus niet dat ze via hun activiteiten raken aan het sublieme. Dat maakt mijn stelling dat de zucht naar een sublieme ervaring wel degelijk een drijfveer is voor hun activiteiten nogal problematisch – om niet te zeggen aanmatigend. Geloof ik hen dan niet op hun woord? Toch wel. Ik neem zonder meer aan dat hun intenties oprecht zijn, en dat zij die ook prima formuleren. Ik ontmasker hen niet; zij willen niet iets anders dan zij zelf zeggen. Ik denk alleen dat er nog *meer* is. Ze vertellen niet hun hele verhaal.

Voor een deel komt dat voort uit het karakter van sublieme ervaringen zelf. Stadslandbouwers verzamelen zich rond een gedeeld ideaal (duurzaamheid, zelfredzaamheid, vergroening) en willen daaromheen een gemeenschap bouwen. Dat vereist praten, contact, overleg. Het sublieme verwijst daarentegen naar een innerlijke ervaring, en "werkt daarom op een wijze die structureel ongeschikt is om een gemeenschap te inspireren tot een op de toekomst gericht gevoel van verantwoordelijkheid", zoals cultuurwetenschapper Joachim von der Thüsen opmerkt. Gezien het doel van stadslandbouw is het dus niet handig om over het sublieme te praten. Daarmee sticht je geen gemeenschap. Maar dat wil nog niet zeggen dat het sublieme niet meespeelt. Mijn overtuiging: Stadslandbouwers zijn misschien niet naar het sublieme op zoek. Maar ze komen het wel tegen.

Weerbarstige planten

Waar ik op doel is het volgende: je idealen zijn geformuleerd, je visie is klaar. Je gaat aan de slag. En dan blijkt het nog helemaal niet zo gemakkelijk om je eigen voedsel te verbouwen. De natuur werkt niet altijd mee. Zelf trap ik er elke lente weer in: ik fiets naar het tuincentrum of de zaterdagse plantenmarkt en koop daar volop frisse jonge kruiden voor op mijn dakterras. Het begint goed. In april en mei kijk ik tevreden naar mijn plantjes, nog wel iets te klein om veel van te oogsten, maar wat staan ze er mooi bij! Ik begiet ze, haal wat vreemde opschietende sprietjes weg. In juni beginnen de eerste blaadjes bruin om te krullen. Er komt bladluis op het komkommerkruid. Na de zomer, als ik

op vakantie ben geweest, is de helft van de kruiden doorgesloten, verzopen of verdroogd. De afgelopen strenge winter is zelfs de lavas doodgegaan.

“Wat leeft, heeft aandacht nodig”, zegt guerilla-gardener Richard Reynolds. Voor hem is dat een extra argument om te tuinieren: aandacht geven aan ‘het levende andere’ is weldadig voor een mens. Ik zeg het hem zó na, en echt, ik geef mijn plantjes aandacht! Maar aandacht alleen blijkt niet genoeg. Je hebt ook ervaring, kunde en vakmanschap nodig - en gewoonweg wat geluk met de weersomstandigheden.

Ik ben niet de enige dromer met dit probleem. Dat constateerde ik toen ik pas op bezoek was bij een vooraanstaand architectenbureau dat zich sterk maakt voor visionaire, groene, duurzame gebouwen en wereldwijd ook enkele van zulke projecten gerealiseerd heeft. De sfeer ter plekke was aanstekelijk: vriendelijke, beweeglijke jonge mensen die samenwerken in een grote lichte ruimte. Als ontwerpers willen zij natuurlijk dat die ruimte hun idealen weerspiegelt. Die hippe verticale tuin aan de muur, die *coole* hangende groenten voor het raam, waren hier dan ook helemaal op hun plaats. De plantjes hingen er echter allemaal ietwat slap en bruin bij. Hadden ze te weinig water gehad, of juist teveel? Kregen ze niet de juiste voedingsstoffen? Geen idee. Feit is alleen dat de visie hier voorsnog mooier uitpakt dan de praktijk.

Die neiging van de natuur om zich niet zonder meer naar onze plannen te voegen, proef ik ook in een hilarische documentaire over stadslandbouw-avant-la-lettre. In *Nederwiel de Moevie* uit 2011 brengen Hans Pool en Maaik Krijgsman de gang van zaken rond de hennepkwekerij en hennephandel in beeld via enig participatief onderzoek. Pool en Krijgsman kopen een paar mooie planten bij een idealistische Friese kweker, laten zich plantenlampen en een drainagesysteem aansmeren bij de Amsterdamse detailhandel, en gaan aan de slag. Hun ervaring is opvallend vergelijkbaar met de mijne: in het begin gaat alles goed, ze rekenen zich al rijk. Maar na een poosje verschijnen er gekke dunne raggen tussen de planten en zien hun plantjes er niet meer zo florissant uit. Een kenner brengt het slechte nieuws: spint! Niet veel aan te doen. De natuur neemt zijn loop, ook in dit achterkamertje driehoogachter. Hier, waar juridische wetten worden overtreden, blijken natuurwetten moeiteloos door te dringen.

De moraal van dit alles: praten over zelfvoorzienend tuinieren is prachtig en inspirerend, maar voedsel verbouwen is in de praktijk nog niet zo gemakkelijk. En precies daar, waar de mooie plannen vastlopen in de grond, stuiten stadslandbouwers volgens mij op het sublieme.

Je buiten de bel begeven

Voedsel verbouwen betekent: je voegen naar de natuur. Je onderhevig weten aan de wetten die daar gelden. Alleen als je met die wetten meebeweegt, kun je oogsten. En natuurwetten kennen een andere dynamiek dan die van westerse economische modellen. Natuurwetten zetten niet in op een stijgende lijn van groeiende meeropbrengsten. Voedsel verbouwen betekent: deelnemen aan een heel andere, cyclische, logica. Die van groei, bloei en oogst - en van verval, kwijnen, afsterven. Intrinsiek. Zonder dit sterven is er geen eten. En zonder eten sterf je. Gestorven zal er worden, daar is geen ontsnappen aan.

Met kennis en kunde kun je de grenzen die de natuur aan voedselproductie stelt natuurlijk een flink eind oprekken – dat laat de bekwame tuinder zien, die huismiddeltjes heeft tegen

ongedierte en die weet wat je in april moet doen om in september optimaal te oogsten. Dat demonstreert vooral ook de moderne, industriële landbouw, die in kassen de seizoenen doet verdwijnen, oogsten vereenvoudigt met behulp van de juiste kunstmestmengsels, via wereldwijde handel slim aan risicospreiding doet, en lobbyt bij overheden om haar zoetwatervoorziening veilig te stellen. Als je wilt, kun je dankzij hen in het Westen in een bel leven waarin het lijkt alsof je zeker kunt zijn van je eten – en het is de niet geringe verdienste van deze industrie dat je dat in de dagelijkse praktijk vooralsnog nog bent ook. Wat onze voedselvoorziening betreft, kunnen wij in onze contreien best de ogen sluiten voor die cyclus van leven en sterven, en doen alsof de voedselindustrie een tak van onze economie is zoals alle andere.

Maar dat is precies wat de stadslandbouwers zeggen niet te willen. Zij willen zich onttrekken aan het wereldvoedselsysteem - vanwege de onmiskenbaar perverse effecten ervan, die zij zo scherp en goed uittekenen. Zij stappen bewust uit de economische bel, de organische kringloop in. En betreden daarmee een wereld waarin groei en verval onontkoombaar, *natuurlijk*, zijn.

Stadslandbouwers zullen moeten leven met dit gegeven. Zij zullen groei en verval aan den lijve ervaren, al is het maar op mijn schaal – de schaal van hoopvolle kruidenstekjes die onder mijn handen veranderen in verpieterde plukjes plant. Zij zullen daar vast (net als ik) van balen, en wellicht al doende meer vaardigheden verwerven. Volgend jaar kan het echt een stuk beter gaan! Maar ook al worden zij prima ambachtslieden, zij zullen altijd leven met de dreiging van een mini-misoogst vanwege wekenlange regen of een insectenplaag. Zo is het, zo is het altijd geweest, en zo zal het blijven - hoe wij mensen ons ook inspannen, welke voorzorgsmaatregelen we ook nemen, hoe goed we ook aan risicospreiding doen. In die zin heb je op je balkon de feitelijke situatie van de wereldvoedselvoorziening in miniatuur. Je ervaart: voor ons blote voortbestaan zijn we onderhevig aan krachten die we nooit helemaal onder controle zullen krijgen. Juist die hernieuwde inspanning van stadslandbouwers om zichzelf te voeden, brengt het besef dat er geen ultieme garantie is dat wij altijd en overal te eten zullen hebben. Voor ons voedsel zijn en blijven we onderhevig aan natuurwetten. We kunnen slim met die wetten meebewegen. We kunnen die wetten zelfs manipuleren (bijvoorbeeld via genetische modificatie of geo-engineering). Maar we kunnen ze niet beheersen.

Wat dat betreft is er een parallel met wildernisgangers. Je vergroot ontegenzeggelijk je kansen als je goed voorbereid aan je survivaltocht begint en gaande de tocht het hoofd koel houdt. Maar je werkelijk in wildernis begeven betekent per definitie dat je risico's loopt die je fataal zouden kunnen worden. Zo ook zijn er goede en slechte boeren, is er destructief en verstandig landbouwbeleid. In de dagelijkse praktijk werelden van verschil. Maar dat neemt het basale principe niet weg: uiteindelijk zijn we voor ons dagelijks eten overgeleverd aan krachten die ons te buiten gaan.

Deze omschrijving maakt een zucht naar contact met de natuur - of dat nu via een trektocht in de wildernis is of via een moestuintje in de stad - tot een ervaring waar je als mens één ding niet kunt ontlopen: het feit dat je een organisme temidden van andere organismen bent. Dat jij met je hele hebben en houden deel uitmaakt van de koolstofkringloop. Dat je onherroepelijk meedraait met het bonkige wiel van groei en verval.

“Dit systeem van voedsel, dat verborgen is voor de stedelijke geest, is angstaanjagend in zijn identiteit en wederkerigheid”, stelt Jack Turner. Angstaanjagend, juist. Angstaanjagend. En mooi. Omdat je met huid en haar, hart en ziel, onherroepelijk, met iets verbonden bent.

Als je echt wilt terugkeren naar een meer natuurlijke wereld - wat stadslandbouwers expliciet zeggen te willen - dan vraagt dat vroeg of laat een omslag in denken en zelfervaring. Je zult jezelf gaan zien als organisch spul dat deel uitmaakt van het ‘grootse, voedende lichaam dat de wereld is’ (Turner). Jij voedt je lichaam, en jouw eigen lichaam is voedsel voor anderen.

Zo is het. En als je ziet hoe mooi dat is, en hoe huiveringwekkend, dan ervaar je het sublieme.

Marjan Slob, zomer 2012

Achterflap:

Hoe mooi Nederland ook is, ons landschap nodigt niet bijzonder uit tot sublieme ervaringen. In dit essay tekent Marjan Slob twee groepen uit die dit als een gemis voelen. De archetypische romantische jongeling verlangt naar de wildernis, waarin hij zich kan bewijzen en waarin hij de grenzen van zijn menselijke maat kan voelen. De stadslandbouwer zoekt wegen om het groen de stad in de trekken en via het zelf verbouwen van voedsel duidelijker deel uit te maken van de organische kringloop.

Wat deze groepen bindt, is het verlangen om hun afhankelijkheid onder ogen te zien van een natuur die ons te buiten gaat. Natuurlijk is dat een eng en bedreigend besef, omdat uiteindelijk je eigen sterfelijkheid in het geding is. Maar het is ook prachtig en bevrijdend om te weten dat de natuur zo groot is dat zij jou en je plannen ver overstijgt. Deze combinatie van angst en vervoering maakt deze natuurbeleving subliem.

Geciteerde werken

Boileau, Nicolas, *Traité du sublime*, 1674. Vertaling van Pseudo-Longinus *De Sublimitate*.

Burke, Edmund. *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*, 1757. Zie <http://www.bartleby.com/24/2/>

Eybers, Elisabeth, *Respyt*, Querido, 1993.

Freriks, Kester, *Verborgen wildernis: ruige natuur & kaarten in Nederland*. Atheneum-Polak & Van Genneep, 2010, pag 23.

Fowles, John, *The Tree*, The Sumach Press, 1992 (1979).

Guerilla gardening: <http://www.guerrillagardeners.nl/> en <http://www.guerrillagardening.org/>

Haarlemse dakboerin: <http://dedakboerin.blogspot.nl/>

Kant, Immanuel, *Kritik der Urteilkraft*, 1790.

Klundert, Bram van de, *Expeditie Wildernis: ervaringen met het sublieme in de Nederlandse natuur*, KNNV Uitgeverij/Uitgeverij Landwerk, 2012.

Krakauer, Jon, *Into the Wild*, Anchor, 1997.

Krakauer, Jon, 'Death of an Innocent: How Christopher McCandless Lost His Way in the Wilds', *Outside* magazine, januari 1993.

'Mary-Anne Goossens beleefde een herrijzenis', *De Pers*, 8 juli 2011.

Nietzsche, Friedrich *Afgodenscherming: of hoe men met de hamer filosofeert*, Arbeiderspers, 2007 (1886), pag 81.

Penn, Sean, *Into the Wild*, Paramount Vantage, 2007.

Pool, Hans en Maaik Krijgsman, *Nederwiel de Moevie*, uitgezonden door de NCRV op 25 april 2011. Te zien via: <http://www.uitzendinggemist.nl/afleveringen/1100328>

Pseudo-Longinus, *De Sublimitate*, waarschijnlijk 1e eeuw na Christus. Engelse vertaling zie <http://classicpersuasion.org/pw/longinus/>

Roelvink, Emma: www.plukdestad.nl

SPINfarming: <http://spinfarming.com/>

Sybrandy, Nynke: <http://www.nsybrandy.nl/>

Thüsen, Joachim von der, *Het verlangen naar huivering: over het sublieme, het wrede en het unheimliche*, Querido, 1997.

Transition Towns: <http://transitiontowns.nl/> en <http://www.transitionnetwork.org/>

Toorn, Willem van, *Het grote landschapsboek*, Querido, 2011, pag 188.

Turner, Jack. *The Abstract Wild*, The University of Arizona Press, 1996.

Uit je eigen stad: <http://www.uitjeeigenstad.nl/>

Werklandschap EET, <http://www.werklandschap-eet.nl/home/>

Voedende werken

Ook al citeer ik ze niet in de tekst, toch wil ik een aantal auteurs noemen die belangrijk en voedend zijn geweest voor mijn gedachtenvorming.

Wat betreft **het sublieme** wil ik het werk noemen van Maarten Doorman, die het belang en de doorwerking van de Romantiek recentelijk weer op de kaart heeft gezet voor ons taalgebied – en daarmee onvermijdelijk aandacht vraagt voor dat ultieme Romantische gevoel: het sublieme. Zie bijvoorbeeld zijn *De romantische orde* (Bert Bakker, 2004). Kunsthistoricus Hans den Hartog Jager schreef onlangs *Het Sublieme: het einde van de schoonheid en een nieuw begin* (Atheneum, 2011) waarin hij het belang van het begrip voor de beeldende kunst belicht. Hij was ook curator van een mooie tentoonstelling in het Zwolse Museum de Fundatie, getiteld *Meer Licht*, waarin veel van de ‘sublieme’ werken die hij in zijn boek beschrijft te zien waren. Het verbaasde me niet dat ongeveer de helft van die kunstwerken handelen over wat blootstelling aan natuurlijke elementen met je doet. Voor mijn begrip van het sublieme bij Kant heb ik veel gehad aan het geciteerde boek van Joachim van der Thüsen. In *Foute Fantasieën of kleine filosofie van de ontvankelijkheid* (Lemniscaat, 2007) verkende ik ook al het belang van het sublieme, daar vooral in relatie tot de moed je open te stellen voor de liefde.

Over de definitie van **wildernis** werd en wordt heel wat afgeschreven. Zie voor een inventarisatie bijvoorbeeld de website van filosoof Clemens Driessen en anderen: <http://wildexperiments.com>. Als het gaat om wildernisdenken kun je naast de geciteerde werken niet heen om de Amerikaanse ‘goeroe’ Gary Snyder (zie bijvoorbeeld zijn *Practice of the Wild*, Berkeley, 1990). Jay Griffiths schreef met *Wild: an Elemental Journey* (Hamish Hamilton, 2007) een hartstochtelijk reisboek. Haar liefdesverklaring aan de wildernis bevat ook essayistische passages, bijvoorbeeld over de etymologie van het begrip wildernis. Het wilde wordt bij Griffiths overigens wel een heel ruim begrip: ook het wilde denken krijgt in haar boek een hoofdstuk. De Nederlandse kunstenaar Koert van Mensvoort ziet het ook graag breed: hij haalt provocerend het koolstofelement weg uit zijn begrip van de natuur (zie zijn *Next Nature*, Actar, 2011). Voor Van Mensvoort is er geen wezenlijk verschil tussen natuur en technologie. De Nederlandse natuur is veelal via verfijnde technologie tot stand gekomen, en juist technologie lijkt in de praktijk vaak autonoom en onbeheersbaar, stelt Van Mensvoort. Het zou interessant zijn om de implicaties van zijn stelling voor ons wildernisbegrip te doordenken. Zelf vermoed ik dat het begrip wildernis niet al te metaforisch kan worden geïnterpreteerd, omdat het dan aan zeggingskracht gaat verliezen. Voor de discussie die dit essay aansnijdt lijkt het mij althans belangrijk om wildernis te binden aan concrete, fysieke plekken. Heel inspirerend vond ik ook Robert Macfarlanes boek *The Wild Places* (Granta, 2007). Niet alleen schrijft Macfarlane prachtig over zijn wandelingen door de wildernis, hij laat ook mooi zien hoe zijn begrip van ‘wildernis’ gaandeweg verandert. Waar wildernis voor hem aanvankelijk staat

voor een plek waar de menselijke geschiedenis geen sporen heeft nagelaten, komt deze opvatting hem later 'nonsensical, even irresponsible' (p. 176) voor. Zijn blik is 'ontdooit', schrijft hij zelf (p. 227). Is hij wijs geworden, of heeft hij juist zijn scherpte verloren, zoals met name Amerikaanse wildernisactivisten zouden zeggen?

Voor het denken over **stadslandbouw** en de kritiek op het huidige voedselsysteem die daar veelal achter steekt, heb ik veel gehad aan twee grotere projecten die ik eerder heb uitgevoerd. Die opdrachten gaven mij de ruimte om veel te lezen en veel deskundigen te spreken. Samen met Jan Staman van het Rathenau Instituut stelde ik *Een strategische agenda voor het ethiekbeleid van LNV* op (2010). Zie <http://www.rathenau.nl/publicaties/een-strategische-agenda-voor-het-ethiekbeleid-van-lnv.html>. Voor het InnovatieNetwerk schreef ik een essay over de relatie tussen schaal en vertrouwen in de intensieve veeteelt, *Op zoek naar een schaal die vertrouwen wekt* (2012). Zie: <http://www.innovatienetwerk.org/nl/bibliotheek/rapporten/529/Opzoeknaareenschaaldievertrouwenwekt.html>.

Bij het nadenken over **de zucht naar ervaringen** die alleen de wildernis je kan bieden, keerde ik steeds terug naar twee wellicht onverwachte boeken: Hans Boutelliers *De veiligheidsutopie* (Boom, 2002) en Alessandro Baricco's *De barbaren* (2006, vertaling: De Bezige Bij, 2012). Boutellier wijst op de paradox dat veel westerlingen graag sensationele, 'wilde' ervaringen kopen bij bijvoorbeeld reisorganisaties, maar net zo gemakkelijk een proces aanspannen als ze tijdens die ervaring schade oplopen. Zij tonen daarmee hun geloof in een wereld waarin vrijheid en veiligheid kunnen samenvallen. In de terminologie van dit essay: zij willen het sublieme, maar zonder scherpe kantjes – en krijgen het dus niet. De bereidheid onvoorziene risico's te lopen is misschien wel het kenmerkende verschil tussen een toerist en een reiziger. Baricco stelt dat 'de barbaren' (de nieuwe generatie mensen met een werkelijk ander levensgevoel die volgens hem nu aan het ontstaan is) een sterke voorkeur hebben voor spectaculariteit. Barbaren (de term is minder denigrerend bedoeld dan zij klinkt) houden niet van stilte. Zij houden juist van beweging, van opeenvolging, van geschakelde ervaringen, van snelheid. Tegelijkertijd zijn barbaren onverminderd op zoek naar intensiteit en echtheid, denkt Baricco (p. 138). De schrijvers die ik voor dit essay heb gelezen suggereren sterk dat een bepaalde intensiteit en echtheid slechts te vinden zijn in de natuur, bij voorkeur in 'wilde' natuur waarin je je alleen en in stilte begeeft. Betekent dit dat sublieme ervaringen voor barbaren ontoegankelijk en onbelangrijk worden? En is dit een verlies? Hoe zou je barbaren de waarde van dergelijke ervaringen duidelijk kunnen maken? Iets anders: hoe zijn de archetypes die ik beschrijf – de jonge wilderniszoeker en de idealistische stadslandbouwer - in Baricco's denken te plaatsen? Zijn zij exponenten van een oud levensgevoel en daarmee eigenlijk te negeren, of maken zij juist deel uit van een voorhoede die de huidige cultuur heel goed aanvoelt - en daar stelling tegen neemt? Dat laatste zou een dialoog met Baricco openen: hij doet het voorkomen alsof 'barbaarsheid' een generatiekwestie is (wat natuurlijk mooi past bij zijn beeld van een mutatie). Zelf denk ik eerder dat Baricco woorden geeft aan een moderne versie van een verschil dat er altijd al is geweest: het verschil tussen een dominante cultuur en een cultuur van verzet.